

ETİMESGUT
MUNICIPAL PRESIDENCY

INTERNATIONAL
TURKISH
CULTURE
AND ART
SYMPOSIUM

29-30 OCTOBER 2020

ETİMESGUT / ANKARA

PROCEEDINGS
BOOK

4

Etimesgut Belediye Başkanlığı
Kültür Yayınları

Yayın No : 5
Cilt No : 4
ISBN No : 978-9944-0677-4-4 (Tk)
978-9944-0677-9-9 (4.Cilt)

Genel Yayın Yönetmeni &
Sempozyum Proje Yöneticisi:
Mustafa MURAT

Editörler:
Prof. Dr. Nurettin GÜZ - Başkan
Prof. Dr. Bünyamin AYHAN - Bşk. Yrd.

Grafik Tasarım : Bünyamin Gündoğdu

Yayınevi : **SUER** suerarastirma.com
0(312) 284 56 50 / 0532 623 97 37

Basım Tarihi : 30.12.2020
Basım Yeri : Ankara Ofset

Yeri : Online
Web Adresi : www.etimesut.org/sempozyum
E-Posta : etimesgutsempozyum@gmail.com

Bu Kitabın tüm hakları Etimesgut Belediye'ne aittir.
Hiç bir şekilde çoğaltılıp kopyalanamaz.
Tebliğlerdeki tüm yorum ve görüşler tebliğ sahiplerinin sorumluluğu altındadır.

İSMAİL BEY GASPIRALI'NIN "DİLDE, FİKİRDE VE İŞTE BİRLİK" TEORİSİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK-İSLAM BİRLİĞİ DÜŞÜNCELERİ

Faik Elekberli

Doçent, Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsünün bilim üyesi.
Bakü, Azerbaycan. faikalekperov@mail.ru ORCID: 0000-0002-8865-568X

ÖZET

Türkçülük ile doğrudan bağlı olan esas formülün müellifi Kırım Türk aydını İsmail bey Gaspıralı olmuştur. Onun başlıca Türkçülük sloganı "Dilde, fikirde ve işde birlik" idi. Kısacası, hemin dönemde Azerbaycan türk aydını Ali bey Hüseyinzadenin tezinde Türkçülüğün İslamlık ve Modern kültür anlamında Batı kültürü ile uzlaşdırılması söz konusu idi ise, Gaspıralı'nın tezinde sadece Türk dilinde, Türk fikrinde ve Türk emelinde birlikten bahs olunurdu. Aslında bu dönemde, şimdi de olduğu gibi, Türkçülüğü 13 yüzyıla yakın içiçe görülmüş İslam dininden uzak tutmak mümkün olmadığı gibi, aynı zamanda dönemin öncü kültürü kabul edilen Batı kültürüne karşı koymak da mümkün değildi. Bu anlamda Hüseyinzade, Resulzade, Gökbalp, Ağaoğlu, Atatürk ve diğerleri en iyi ihtimalle Türkçülük İslâmlığın ve Çağdaşlaşmanın sentezi halinde kabul görmüşlerdir. Ancak Gaspıralı bir taraftan onlar gibi, İslamlığa ve Çağdaşlığa bağlı Türkçülük fikrini savunmakla birlikte, diğer yandan sırf Türk Birliği'ni gerçekleştirmeye yönelik ortak Türk dili, ortak Türk düşüncesi, ortak Türk amelini de öne çekmiştir.

Özellikle, Rusya Türkleri arasında ortak edebi Türk dilinin yaratılması Gaspıralının esas gayelerinden biriydi. Onun düşüncesine göre, necip ve cesur olan Türk milletinin Çin seddinden Akdenize kadar dağılmasının sebebi ilk sırada ortak Türk dilinin olmaması ile ilgilidir. Bu anlamda, Gaspıralı en azından Çarlık Rusya Türklerinin tek dilinin olması ve bu dilin okullarda öğretilmesi gerektiğini düşünüyordu.

Fikirde birlik meselesine gelince, Gaspıralı ortak Türk edebiyatının oluşmasını vacib saymıştır. O, fikirde birlik meselesi ile ilgili yeni tipli okulların yaratılması teorisini ireli sürmüştü, daha sonra da gerçekleştirmeğe başlamıştır. Büyük Türk düşünürü medreselerin

önceki ruhunu tekrar canlandırması ve yeniden zamana ayak uydurması gerektiğini düşünüyordu. Bunun için, din adamlarının da omuzlarına büyük yük düşüyor. Öyleki, artık ulemalar zekat ve sadaka toplamak yerine eski medreselerle yeni okullar açılmasında öncü rol oynamalıydılar. Çünkü fikirde birliğin esas temeli okullar idi.

İşte birlik meselesine gelince, Türkçülük fikrini yaymakla Türk dünyasının uyanışına nail olmak için Gaspıralı bir çok defa Türkistan'a, Türkiye'ye, Hindistan'a, Mısır'a ve başka ülkelere seyahat etmiştir. Bu anlamda, Gaspıralı, Türkçülüğün inkişafının dil ve din birliğinin güçlenmesi ile ilgili olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, Gaspıralı Türkçülük ve İslamcılığı aynı şekilde benimsemiş ve yaymıştır. Onun düşüncesine göre, Türkçülük ve İslamcılık birliğinin sağlandığı zaman Türkçülük sonsuza kadar yaşayacaktır.

Onun işte birliğinin bariz örneklerinden biri de «Tercüman» gazetesi idi. Onun esas fikirleri de «Tercüman» vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Kendinin de dediği gibi, ömrünün büyük bir bölümünü türklerin kalkınmasına, eğitimine ve mükemmelleşmesine hasretmiştir ki, bu da daha çok «Tercüman»la ilgili olmuştur. Bu anlamda, Hasan Bey Zerdabi ve «Ekinci» nasıl birleştiyse, aynı sözleri İ.Gaspıralı ve «Tercüman» hakkında söylemek mümkündür. Bütün bunlar, bir daha gösterir ki, İ.Gaspıralı Türk-İslam dünyasında kendi izini bırakmış, yalnız Çarlık Rusyada değil, bütün Türk dünyasında milliyetçilik ve özgürlük ruhlarını artıran büyük düşünür olmuştur.

Bu gün A. b. Hüseyinzade'nin "Türklük, İslamlık ve Muasırlık" teorisi ile Gaspıralı'nın «Dilde, Fikirde ve İşte Birlik» teorisi karşılaştırıldığında görürüz ki, Türkler için konkret ve lokal anlamda daha uygunu sonuncu olmuştur. Çünkü Gaspıralı'nın teorisinde yalnız Türk Dilinde, Türk Düşüncesinde ve Türk İşinde birlikten konu açıldığı halde, Hüseyinzade'nin teorisi daha geniş olup burada İslam ve Batı Medeniyeti ile ilgili Türkçülük mefkuresi öne çıkar.

Anahtar kelimeler: İsmail bey Gaspıralı, Türk birliği, İslam birliği, Türk-İslam birliği, Ali bey Hüseyinzade, Batılılaşma, Avrasiyacılık

ISMAIL BAY GASPIRALI'S "LANGUAGE, ATTEMPT AND IDEA UNION THEORY AND MODERN ISLAM-TURK UNION THOUGHTS

Abstract

Crimean Turk scientist Ismail bay Gaspirali was author of the main theory of turkism. His main slogan was union of language and idea. In that time, Azerbaijan turk scientist Ali bay Huseynzade tried to show coordination of Turkism Islamism and Western culture in his articles. But Ismail bay Gaspirali wrote only about language and idea union.

In reality as today Turkish culture was not able to stay against western culture as Turkish culture was not able to stay against islamic culture in the XIII centuries. Because of Huseynzada, Rasulzada, Gokalp, Aghaoghlu, Ataturk and others were agree for synthesis of Turkisism with Islam and Modernity. But Gaspirali wanted common Turkish mind and common Turkish language for realize union of Turkish people. He also put forward the idea of the common Turkish language, the common Turkic thought, the common Turkic affair and targeted to realize the purely Turkish unity and the common Turkish tradition.

His main wish was to create language union among russian turks. He said that union of turkish nations belongs of language union.

Gaspirali wrote about idea union of turkish nations. He show that for the union of idea turkish nations they had to the same literature. He also wrote about attempt union and to get revival in turkish-islam world he travelled Turkey, India, Turkustan, Egypt and others country.

His ideas were published in "Tarjuman" newspaper. Ismail bay Gaspirali was great man who raised freedom ideas among turkish nations.

Keywords: Ismail bay Gaspirali, Turk union, Islam union, Turk-Islam union, Ali bay Huseynzada, westernization, Eurasianism.

GİRİŞ

XIX əsr türk və müsəlman dünyasının nəhəng fikir adamlarından, mütəfəkkirlərindən biri də İsmayıl bəy Qaspıralıdır (1851-1914). Kırımın Baxçasaray yaxınlığındakı Avçı kəndində dünyaya göz açan Qaspıralının dünyagörüşünün formalaşmasında dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də mənimsəməsi mühüm rol oynamışdır. Kiçik yaşlarından əvvəlcə Ağməsciddə rus orta məktəbində, daha sonra Voronej və Moskvadakı hərbi məktəbdə təhsil alması onun həyatında əsaslı dönüş nöqtəsi olmuşdur. O, bu məktəblərdə türkcülüyə və islamçılığa qarşı yönəlmiş slavyançılıq ideyasını əyani şəkildə görmüşdür. Bütün bunlar, onda xüsusilə, türkcülük ideyasının formalaşması üçün bir zəmin olmuşdur. Hətta, bu təsirin altında Türkiyənin düşmən dövlətlərə qarşı apardığı Kirit müharibəsində iştirak etmək üçün İstanbula qaçmaq istəmiş, ancaq onu yolda saxlayaraq ailəsinə geri qaytarmışlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, gənc yaşlarından Kırımın türk kəndlərindəki mədrəsələrdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayan bu talantlı mütəfəkkir, ilk gündən etibarən əski tədris usuluna qarşı çıxmışdır. Onun yeni tədris üsulunun yaradılması uğrunda başladığı bu mübarizəyə ilk qarşı çıxanlar arasında mühafizəkar din xadimləri oldular. Hələ, çox gənc olduğu üçün mühafizəkar ruhanilərlə başa-baş mübarizə apara bilməyən Qaspıralı Parisə gedərək üç ilə yaxın Fransada yaşamışdı. Burada Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan türk mütəfəkkiri çox keçmədən «Avropa mədəniyyətinə bir nəzəri müvazinə» adlı kiçik əsər də qələmə almışdı. Beləliklə, Qaspıralı dünyagörüşcə yeni bir mərhələyə qədəm qoymışdı.

Ancaq burada hökmən qeyd etməliyik ki, ilk dövrlərdə Qaspıralı avropalaşmaq, bunun da təsiri altında mədəni Rusiya düşüncələrinin təsiri altında olmuşdu. Bu özünü, Qaspıralı Krıma-Baxçasaraya döndükdən sonra bir müddət hiss etdirmişdir. Qaspıralı yazırdı: “Yarım milyon Tatar nüfuslu, bereketli Kırımın böyük Rusiya ilə birləşdirilməsindən artıq yüz il keçti. Benim inancıma görə isə Kırım, kaderin takdiriylə, biz Tatarlardan daha güclü, daha uyğar rusların - karakter itibariylə iyi ve insancıl olan halkın – himayesinə və yönetimine verilmiştir; ama iyi, saf Rusların yüz il boyunca bize karşı

tavırları nede ifadesini bulmuştur? Çeşitli mahkemelerde ve idarelerde yığılmış, posta arabalarının zilleri veya değişik bürokratların sesleri şeklinde bizlere ulaşanlarda mı, yoksa uygarlığın küçük Rusiya ovalıklarından Tavriya kırlarına sokulması için düzenlenen çok sayıda kanun, yönetmelik, muafiyetlerde mi? Bir de çok sayıda sınırlamalarda, bitip tükenmeyen tartışmalarda, komisyonlarda; okul açılmaları ve kapatılmalarında, bir kelime ile der isek; birbirini yel değirmeni kanatlarının hızı ile değiştiren her şeyde. İçten iyi isteklerin ve niyetlerin bolluğuna rağmen sonuç ne oldu? Tatarların zihni gelişmeleri, dünya görüşlerindeki ilerleme, geçimlerinin iyileşmesiyle ilgili ne kadar hevesle konuşmak istesem de, ne yazık ki, üzüntü ile hatırlamalıyım ki uysal ve sakin nüfusun dörtte üçü, bilinçsiz olarak ve görünür bir sebep yokken aziz vatanı terk etmiştir ve gurbete ölüme mahkumdur. Burada kalanlar ise Gireyler dönemlerinin zihni ve maddi ortamında manasız bir hayat sürüyorlar” (Gaspıralı, 2008: 65-66).

Qaspıralı “Rusiya müsəlmanları”, ya da “Rusiya müsəlmanlığı” başlıklı yazılarında rus mədəniyyətinin üstünlüyündən bəhs edərək, Rusiya müsəlmanlarının, o cümlədən də türk-tatar xalqlarının bundan faydalanmasını zəruri hesab etmişdir. Onun fikrincə, təqribən 4-5 əsrə yaxın Rusiyanın işğalına məruz qalan Türk-Tatar xalqları yeni bir mədəniyyətə sürüklənmişdir. Ona görə, bunun olumlu tərəfləri ilə yanaşı, olumsuz tərəfləri də vardır. Qasıralı yazırdı: “Belki sosial durumumuz, sınırlı tərbiyemiz, yetişmə tarzımız və daha başqa birçok şey, bize, memleketimizin iş siyasetinin köklerine, kaynaklarına yaklaşma imkanı vermemiştir; fakat, biz, Rus iktidarının, geniş zaman ve mekandaki faaliyet alanında bu böyük misyona layık sadece bir işini görüyoruz. O da nereye sokulmuşsa orada köleliğin ortadan kaldırılmasıdır. İşin tuhaf tarafı, Ruslar, Asyalılar arasında köleliği ortadan kaldırdığı sıralarda Rusyanın kendi torpaklarında kplelik serpiliyordu. Bunun dışında, Rus iktidarının müslümanlar arasındaki diğer tüm tezahürleri, çeşitli mahkemelerde ve idarelerde toplanan çok miktarda kanun, tamim ve mafiyetlerde ifade olunan tartışmalar, ayrılıklar; kitlelerin anlayamadığı yabancılaştırmalar ortamında okulların açıldığı ve kapandığı, çok şeyin yeldeğirmeni kolları hızında değiştiği bir zamanda, Müsülmanlara kaza kaymakamı veya köy muhtarı

vasıtasıyla ulaştırılan devle taleplerindən, sosyal güvenliğin ve asayişin korunmasından öteye gitmiyor. Uzun yıllar süren faaliyet ve masrafların sonunda elde edilen netice nə oldu: Müslümanların sosyal ve zihinsel olarak soyutlanması, müthiş bir cehalet, bütün faaliyet alanlarını kaplayan ölümcül hareketsizlik, kendilerinin ve yurtlarının giderek yoksullaşması ve sınırlarda görülen mahvedici köç!” (Gaspıralı, 2008: 83).

Qaspıralının sözlərindən belə anlaşılır ki, Rusiya işğal altında saxladığı Türk-Tatar torpaqlarına mədəniyyət gətirmək niyyətində olduğu halda, Türk-Tatar xalqları bundan uzaq durmaq bir yana, hətta öz doğma el-obalarını tərk edərmişlər. Halbuki rusların özləri belə hələ də, Avropa mədəniyyətindən xeyli dərəcədə uzaq imişlər. Onun fikrincə, Avropa ilə Asiya arasında mədəniyyət daşıma vasitəçisi olan Rusiyanın mədəniləşdirmə siyasətinin uğurlu olmamasını başqa yerlərdə axtarmaq lazımdır. O, yazırdı: “Tanrının hikmeti Rusyayı, Avropa ilə Asya, bilimlə cehalet, hareketlilikle durğunluk arasında tabii bir arabulucu yapıyor. Rusiya müsəlmanlarının arasında medeniləşmənin yayılması gibi yüksek bir idealdən ilham alan, ciddi olarak belirlenmiş bir düzenli şekilde devam eden bir siyasetin olmaması, bu güne kadar kendini hissettiriyor. Bu hem biz Rusiya müsəlmanları için hem de memleketimiz için birçok acı sonuçlar doğurmuştur. Mesela, mümkün olan her yerde baba ocağımız, mukaddesatımızı, yurdumuzu terk eder; Allah nereyi gösterirse oraya gider (Kırımlılar, Basarabyalılar, Kafkaslılar gibi); gidebilecek yer ve imkan olmayınca kendi dar dünyamıza çekilir; tümüyle kendimizi ona verir; bizim bu küçücük dünyamıza ve onun sınırlı çıkarlarına ait olmayan hiçbir şeyi, tıpkı iç vilayetlerin Müslümanları gibi, bilmek ve öğrenmek istemezdik” (Gaspıralı, 2008: 84).

Qaspıralıya görə, Çarlıq Rusiyasının qanunları xristian Ruslarla müsəlman Türk-Tatar xalqlara eyni hüquqlar verdiyi halda, müsəlman kütlə Rusiyanın həyatı məsələlərinə soyuq yanaşır, duymazdan gəlmişdir: “Bu hazin durum, sadəcə nispeten eski veya bu yakın tarixlərdə imparatorluqla birləşdirilmiş sınır boylarında değil, nüfusu Tatar-Müslüman olan iç vilayətlərdə də görülüyor. Gazetecilərin və seyyahların çoxu böylə olayları İslamın kindar ruhuyla dəyərləndirmək

eğlemindedirler; fakat, olayı böyle açıklamak aşırı derecede tek taraflı ve yanlış olurdu. Ben bir müsülman ve bu meseleyi çok yakından bilen birisi olarak, kesin bir şekilde söylüyorum ki, dinin bu tavırla hiçbir alakası yoktur. Besleyen toprağa sevgi ve koruyan hükümdara sadakati emreden öğreti, ilgisizliğe, kendini dış dünyadan soyutlamaya, siyasi bakımdan nefrete yer vermiyor” (Gaspıralı, 2008: 90).

Qaspıralı bir tərəfdən Rusiyanı mədəni, rusları mədəniyyət gətirən bir xalq kimi qələmə verir, digər tərəfdən bu mədəniyyətin assimlasiyadan uzaq olmadığını da yazırdı. Ancaq ona görə, bu asimilyasiya siyasetini aşırı dərəcədə anmaq da doğru deyildir. Qaspıralı yazırdı: “Asimilasyon siyaset sisteminin uygulanması ne kadar kontrol altında bulundurulursa ve nazikane olursa olsun, kendi karakterinde bir zorlama taşır. Söz konusu, halkın haklarının sınırlandırılması demektir ve sadece bunun için kendisine çok az sempati duyulur. Yaygın olan doktrine göre, siyaset sahasında tüm sempatileri göz ardı ederek ve bütün dikkati yalnızca uygulanan siyasetin maksada uygunluğuna ve faydalılığına yönelterek, bir milletin diğer bir milleti yutma siyasetini (“Ruslaştırma” sözü hakiki manada rusların, imparatorluğun diğer halklarını yutması anlamına geliyorsa) haklı gösterecek gerekçeleri bulamıyoruz. Kuşkusuz, basında ve yönetimde bürokratik tedbirler, şu veya bu şekildeki sınırlamalar ve teşvikler yoluyla, şu veya bu halkı, istenilen modelde, kökünden değiştirmenin kolay ve mümkün olduğunu düşünen ateşli yurtsever insanlar var. Bu istek, mümkün olduğu kadar küçük bir zaman diliminde gerçekleşebilseydi, memleket için bir sözde yurtseverliğin esasında yalnız havanda su dövmek ve kaş yapayım derken göz çıkarmak olmasaydı, ben, bu isteğe karşı çıkmazdım. Herhangi bir halkı birazcık tarihi ve kültürel yönden, istenilen modelde, yeniden şekillendirmek, kökten değiştirmek için bütün şartlar uygun olsa bile, o halkın ortaya çıkışı ve oluşumu için geçen zaman kadar zaman harcamak lazım geldiğinden kesin olarak eminiz. Aksi takdirde, bütün ihtimallere göre o hoş görülen eski zamankardaki yutma ve asimilasyon metotlarının şimdiki gibi pek nazik ve yavaş olmamasına rağmen, artık binlerce yıldan beri yaşayan onlarca halk, çoktan beri yer yüzünden silinebilirdi” (Gaspıralı, 2008: 94-95).

O, avropalaşmağın təsiri altında yazırdı ki, müsəlman ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə də Avropada olduğu kimi sözün həqiqi mənasında, ciddi islahatlar həyata keçirmək lazımdır. Onun fikrincə, Türkiyəə indiyə qədər bu işdə yalnız Avropanı təqlidlə məşğul olmuşdur. Qasıralı yazırdı: «Dövlət aliyədə islahat elan olunuyor, fəqət icrasız qalırmiş. Bu islahatın nə demək olduğu fikir edilsin: istər tarixə, istər əvrakı məfqudəyə müraciət edin, indiyə qədər Avropanın islahat dediyi yalnız ibarət olmuşdur. Halbuki dövlətin mayası və əksər əhalisi əhli islamdır. Tərəqqiyi ticarət dedikləri isə əcnəbi sərmayəsinə və təşəbbüsətinə meydan və yol verməkdən ibarət olmuşdur. Bu halda məhəlli ticarətin və yerlinin tərəqqisinin cüzi olacağı əlbəttə təbiidir» (Gasıralı, 2002: 39).

O, 1895-ci ildə «Tərcüman»da nəşr olunan «Şərq məsələsi» məqaləsində yazırdı ki, vaxtilə Qərb maarif yolunu tutmaqla tərəqqiyə üz tutdu. Bu baxımdan Şərq məsələsinin həllində də başlıca yeri maarif tutmalıdır. Onun fikrincə, bu mənada Şərq məsələsi, maarif məsələsi deməkdir. O yazırdı: «İntişari maarif ümumi əhaliyə məlumatlı, fəhimli, əfkarlı edib kəsbi rizq yollarında mahir etməkdir. Əgər bunun ən yekdil, ən doğru yolu bulunub tezcə zamanda icra oluna bilirsə, yəni dediyim şərq məsələsi həll olunursa, sair cümlə məsələlər kəndi kəndliyinə hal və ya ki tərkolunmuş olurlar. İntişari maarifdə əqvamı əfrənciyənin keçmiş olduğu yol və tutmuş bulduğu üsul təqlid edilirsə əqvamı islamiyyə ümumən müstəfit olmayacaqdır. Gərçi bilgi və məlumat birdir. Cihanın hər tərəfində iki kərə dörddür. Lakin maarifin üsulu intişarının hər bir iqlim və qövmin əhvali xüsusiyyəsinə müvafiq bulunması qaidə və qanun halindədir» (Gasıralı, 2002: 43).

Bu məsələni Qasıralı doğru qoyurdu ki, Qərb millətlərinin maarifdə tutduqları yolla, Şərq dünyasının maarifdə tutduqları yol tamamilə eyni ola bilməz. Halbuki maarif bütün dünyada eyni bilgi və mənə daşıyır. Ancaq Şərq millətlərinin xüsusiyyətləri ilə Qərb millətlərinin milli özünəməxususlaqları xeyli dərəcədə fərqləndiyi üçün maariflənmə məsələsi tamamilə eyni ola bilməz. Qasıralı Qərb və Şərq millətlərinin maarif məsələsindəki fərqliliyə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün yazırdı: «Avropada intişari maarif onların üləması məqamında olan əhli kilsə sinfinin nüfuzunu qırmaqla meydan

aldığı halda, məmaliki şərqiyədə İslam üləmasının pərişan halını tədafi edib ilərləttikcə ilərilətməklə meydan alacaqdır. Bunun da hikməti Qərbin əhli kilsəsilə Şərfin üləması beynində əsasən mövcud olan böyük fərqlilikdədir. Tarixi İslama bir gözatalım, zamanı səadətdən ta Moğol hücumlarına gəlincəyə qədər məmaliki şərqiyə maarif bağçasıydı. İmami Bəsrilər, Qəzalilər, İbnisinalar, Fərabilər, Buxarilər, Fəxrədinirazilər və sairələr həp bu bağçanın meyvələridir. Yənə bu zamana məxsusdur ki, tüccarı İslam yelkən gəmisini və böyükcə qayıqlarla mühiti qərbində və mühiti kəbirdə dolaşıyorlardı. Müsəlman ta Ural dağlarına və Sibiryaya qədər soxuluyordu. Bədəvilər və məcusular arasına girib fədəkar üləmalar mədəni və dini nəsihətlərlə ömür keçirirlərdi. Məşhur üləmayı və bu əhli qeyrəti meydana gətirən nə idi? Bunlarda görülən zəkayı, həmiyyəti, əfkarı və qeyrəti bəsləyən nə idi? Maarif...Maarif...Maarif» (Gaspıralı, 2002: 43).

Gördüyümüz kimi, ilk dövrlərdə o, avropalılaşmağın təsiri altında Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqlarını oyatmaq fikrini həyata keçirmək yollarını arasa da, sonralar üzünü Şərq maarifçiliyinə tutmuşdur. Bu baxımdan əvvəlcə daha çox Avropa üsulu ilə Rusiya müsəlmanlarının oyanışına çalışan Qaspıralı, çox keçmir ki, dini elmləri dərinləndirən mənimsəməklə də bunun reallaşma bilməsi etiqaadına gəlir. Eyni zamanda, buna türk ruhunu da əlavə edən türk mütəfəkkiri beləliklə, ideyalarını yaymaq və müsəlmanları birləşdirmək üçün vasitə axtarışına çıxmışdı. O yazırdı: «Ocağına görə, dumanı, ağacına görə meyvəsi fətvasınca İmamı Qəzaliyə, Fəxrəddini Rəziyə və İbn Ssinaya çıxarmış və dünyanın hər tərəfinə kəşflər, nəsihətçilər yaymış mədrəsələr hazırda ay tutulduğu zaman əhaliyi ürkütən, məhəlləsi xaricində dünya bilməyən və kəsbi rizq üçün zəkatla sədəqəyi meydan ad edən adamlar yetişdirməkdədirlər. Mədrəsəyi islamiyələr ki, ümumi millət nəzərində hələ şərəfli və şöhrətlidirlər, əvvəlki payə bulduqları gün üləmayı islam tazə can bulub milləti ümumiyyətlə, tərəqqi və rəvac yoluna mindirə bilərlər» (Gaspıralı, 2002: 44).

Qaspıralı yaxşı anlayırdı ki, həmin dövrdə Rusiya müsəlmanlarını vahid əqidə ətrafında toplamağın ən yaxşı vasitələrindən biri mətubətdir. Xüsusilə, Həsən bəy Zərdabinin

«Əkinçi» qəzetinin az bir müddətdə Rusiya türkləri arasında məşhurlaşması Qaspiralını bu işə daha çox həvəsləndirmişdir. Ancaq çar hökuməti «Əkinçi»dən sonra Rusiya türklərinin qəzet çıxartması məsələsinə bir o qədər də isti yanaşmırdı. Ona görə də, İsmayıl bəyin qəzet çıxartmaqla bağlı müraciətləri bir müddət nəticəsiz qaldı.

İsmayıl bəy isə ruhdan düşməyərək türkçülük ideyalarını rus dilində çıxan «Tavrida» qəzetində sisilə şəklində nəşr olunan «Rusiya müsəlmanları» əsərində yaymağa başladı. Bu əsərində çar Rusiyasının ruslaşdırmaq siyasətini sətiraltı mənalarla ifşa edən Qaspiralı yazırdı ki, Rusiya müsəlmanlarının şüurunu bu yola dəyişdirib «rus milləti» yaratmaq müddəası gülüncdür. Çünki Rusiya türklərinin min illərə sığmayan tarixi və mədəniyyəti vardır. Bu mənada, o yazırdı ki, rus hakimiyyəti nəinki türk-tatar xalqlarına mədəniyyət gətirmiş, əksinə mövcud olan mədəniyyəti əlindən almağa, məhv etməyə qalxmışdır. Ona görə də, türklərin ruslaşdırılması imkan xaricindədir. Qaspiralı yazırdı: «Əgər Rusiyada türk qövmlərini ruslaşdırmaq imkanı yoxsa, bunların ədəbiyyatları, mətbuatları yoxdur. Onlara bunlar verilməlidir. Buna cavab olaraq deyəcəksiniz ki, qoy rus məktəblərində oxusunlar. Ancaq bu fərdlər üçün mümkündür, kütlə üçün qəbul edilə bilməz. Rus məktəbi tatar xalqı üçün ölü doğulmuş bir müəssisədir. Rusiyada ali təhsili dövlət dili olan rus dilini bilməklə almaq olar. Ancaq ibtidai, orta və kiçik sənət məktəbləri tatar dilində olmalıdır. Bu halda elm xalq arasında daha sürətlə yayılır» (Gaspıralı, 2002: 14).

O yazırdı ki, çar hökuməti türk-tatar xalqlarına öz mətbuatlarını və ədəbiyyatlarını yaratmaqda nəinki kömək edir, əksinə onlara əngəl olur. Üstəlik, ruslar türk millətləri arasında rus mədəniyyətini və rus dilini təbliğ edirlər. Yalnız rus dilində bilənlərin idarəetmə sahəsində işləyə biləcəyi müddəası ilə müsəlmanları dövlət quruculuğu prosesindən kənar tuturlar. Bu ayrı-seçkiliyin nəticəsində də müsəlmanlar cəhalətə sürüklənmişdir: «Rus dövlətinin xalqımıza dair apardığı siyasətin iç üzünü bilmirik, mətbuat bunları yazmayaraq xalqdan gizlədir, arxivlərin qapıları üzümüze bağlıdır. Bizim bildiyimiz hökumətin bizə dair müəyyən və əsaslı bir siyasət yürütməməsidir. Rus dövlətinin bu siyasətinə gəlişigözəl daha uyğundur. Məsələn, tatar

mühacirəti məsələsində istər mərkəzi hökumətin, istərsə məhəlli idarələrin ardıcıl olaraq yürütdüyü müəyyən bir siyasət yoxdur. Bu mühacirətin bəzən Rusiya üçün xeyirli olması təbliğ olunursa, bəzən də bunun zərərli olması qənaətinə gəlinir. Maarif işlərində də siyasət bu tərzdədir. Müsəlmanları oxutmaq məqsədi ilə məktəblər açılır, ancaq qısa bir müddət sonra kökü bilinməyən səbəblərlə bu məktəblər yenidən bağlanır» (Gaspıralı, 2002: 15). Beləliklə, Qaspıralı açıq şəkildə olmasa da, ümumilikdə çar Rusiyasının assimilyasiya siyasətinə qarşı çıxmaqla yalnız Kırım türklərinin deyil, bütün Rusiya türklərinin oyanışında mühüm rol oynamışdı.

Təsadüfi deyil ki, türk ideoloqlarından Ziya Gökalp M.F.Axundzadəni və İ.Qaspıralını Rusiyada yetişən iki böyük türkçü kimi qələmə vermişdir. Onun fikrincə, Osmanlı İmperiyasında türkçülük cərəyanının qarşısı alındığı bir zaman çar Rusiyasında, xüsusilə Azərbaycanda türkçülük ideyaları inkişaf etmişdir. Bu məsələ ilə bağlı böyük türk mütəfəkkiri Z.Göyalp yazırdı: «Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axımı-cərəyanı dayandıрмаğa çalışarkən, Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal güldürülər-komediya bütünlükdə Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Kırıda «Tərcüman» qəzetini çıxaran Qaspıralı İsmaildir. Onun türkçülükdəki şüarı «dildə, fikirdə və işdə birlik» idi» (Gökalp, 1991: 27). Ancaq biz daha çox başqa türk ideoloqu Yusif Akçuraoğlunun bu məsələ ilə bağlı fikri ilə razılaşıaraq hesab edirik ki, Kırım türklərindən İ.Qaspıralı M.F.Axundzadə ilə müqayisədə həm nəzəriyyədə, həm də əməldə türkçülüyə daha çox xidmət etmişdir. (Akçura, 2010: 55).

İ.Qaspıralı «Türküstan üləması» əsərində yazırdı ki, islam fəlsəfəsinin və elminin tarixi araşdırlarsa, bir çox alimlərin türk və türküstanlı olduqları görülür. Onun fikrincə, vaxtilə türk alimləri müsəlmanların-türklərin indi-indi alışdığı dünyəvi elm və təhsili tədris etmişlər: «Avropada dünyəvi elmlər az olan bir zamanda Türküstanda müstəqil əqli və nəqli elmlər olmuşdur» (Gaspıralı, 2001: 5). Bununla da, o, bir tərəfdən İslam dinin həyatında türklərin mühüm mövqə tutmasını, digər tərəfdən isə onların həmişə dünyəvi bir millət olmasını göstərmək

istəmişdi. Başqa sözlə, Qaspiralının bu fikirləri türkçülük adına yeni bir dönəmin əsasını qoymuşdur.

Türkçülük şüarı «dildə, fikirdə və əməldə birlik» olan Qaspiralı bu ideyalarını bütün türklərin ortaq qəzeti olan «Tərcüman»da ifadə etmişdi. 1883-cü ilin aprelindən başlayaraq Baxçasarayda «Tərcüman» qəzetinin nəşrinə başlayan böyük türk mütəfəkkiri qısa bir müddətdə böyük uğurlar əldə etmişdir. Belə ki, ilk sayı 300 olan, ancaq üstündən bir neçə il keçdikdən sonra 20 000-ə qədər yüksələn «Tərcüman» bütün türklərin ortaq qəzeti halına gəlmişdi. Şübhəsiz, bütün bunlar Qaspiralının çox uğurlu bir yol seçməsi ilə bağlı idi.

Xüsusilə, Rusiya türkləri arasında ortaq ədəbi türk dilinin yaradılması onun əsas qayələrindən biri idi. Onun fikrincə, nəcib və cəsarətli olan türk millətinin Çin səbindən Ağ dənizə qədər parçalanmasının səbəbi ilk növbədə, ortaq türk dilinin olmaması ilə bağlıdır. Bu mənada, Qaspiralı hesab edirdi ki, ən azı Rusiya türklərinin vahid dili olmalı və həmin dil məktəblərdə tədris olunmalıdır. Yeri gəlmişkən, məşhur türkoloq Əhməd Cəfəroğlu hesab edir ki, ilk dəfə Mirzə Kazımbəy ortaq türk dili ideyasını ortaya atmış, sonralar bu ideya İ.Qaspiralı tərəfindən mənimsənilmiş və ümumrusiya türkləri ilə bağlı belə bir təşəbbüs irəli sürülmüşdür (Qəhrəmanlı, 2008: 318).

Qeyd edək ki, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması üçün yeni tipli məktəblərin yaradılması ideyasının müəllifi də Qaspiralıdır. Böyük türk mütəfəkkiri hesab edirdi ki, mədrəsələr əvvəlki ruhunu bərpa etməli və yenidən zəmanə ilə ayaqlaşmalıdır. Bunun üçün, din xadimlərinin də çiyinlərinə böyük yük düşür. Belə ki, üləmalar artıq zəkat və sədəqə yığmaqdan əski mədrəsələrlə yeni məktəblər açılması məsələsində öncül rol oynamalıdırlar. O yazırdı: «Üləmamıza yol verilməli, təhsil və məlumatlarını meydanlaşdırmalı, əski mədrəsələrlə yeni məkrəblər arasında körpü bulundurmalı ki, birindən yetişən siyasətçiliylə digərindən yetişən üləma lazımcına rəfiq ola bilsinlər. Mədrəsəyi milliyyətlər zamanla mütənasib bir halə qonulursa məktəblər mahir xocalara; məhəllələr, qariyələr kəmalatlı imamlara, kürsülər təsirli və ziyadə faydalı vaizlərə malik olacağı kimi, heyəti islamiyyənin görənək zincirindən, qəflətindən, nəmə lazım durğunluğundan qurtulağacı qəti

etiقادındır. Üləmamıza mətanət verilirsə, bunlar da millətə mətanət verə bilirlər» (Gaspıralı, 2002: 45).

Bu mənada, onun türkçülük məfkurəsi «Üsuli-cədid» adlı yeni tipli məktəblərin açılması ilə davam etdirilmişdi. Əslində bu məktəblər dünyəvi elmləri tədris edən ilk türk məktəbləri idi (Gaspıralı, 2002: 22-24). Qaspıralı bir tərəfdən ortaq türkcənin yaradılmasına çalışır, digər tərəfdən fikirdə də milli birliyin yaradılmasına nail olmaq istəyirdi. O, “Qədimçilik-Cədidçilik” məqaləsində yazırdı: “Heyet-i içtimaiyemizi bugün en ziyade zehirliyen ve milletimizin ekser işlerine belki saadet-i istikbaliyesine set çeken, ayak çalan “kadimcilik ve ceditçilik”te görülmekte olan ifrattır. Kadimcilik ve ceditçilik maişet-i cəmiyyət ilə beraber doğmuş tabii hallerdendir. Her ikisi çok eski hallerdir. Vahşiyetten kurtulup, beş-on insan bir araya gelip, bir su başına konup “cemaat” sıfatına girdekleri gün, “böyle olsun” ve “böyle olmasın” arzuları ettiklerine hiç şüphe edilemez. “Olsunçular” bugünkü “ceditçiler”, “olmasınçılar” bugünkü “kadimcilerin” büyük biraderleri ya da atalarıdır” (Gaspıralı, 2008: 273-274). Onun fikrincə, qədimçilik-cədidçilik arasında gedən mübarizədə cədidçilərin qalib çıxması şübhəsizdir. Qaspıralı yazırdı: “Bugün elhamdulillah tecvit lazım değildir, yazı yazılmasın, hesap gösterilmesin, ilm-ı hal ders edilməsin, çocuklara faydalı malumat verilmesin, bir aylık ders altı ay okulsun, yani üsul-i ders ve programdaıslah gerekmez davasını eden yoktur; ama, otuz sene mukaddem bu şeyler lazımdır manasında olan “Üsuli-Cedidi”yi tefkir derecesine varmayan pek az idi. Şeren ve aklen makbul ve elzem olan ıslahat-ı tədrişiyeyi nefret-i gafilane deryasında boğmamak ve seadet-i milliyemiz için son derecede lazım olan maarif yolunu bağlı, kapalı kaldırmamak için çare ve çareler bulmak gerek idi” (Gaspıralı, 2008: 280).

İ.Qaspıralı 20-ci əsrin əvvəllərində yaranan «Rusiya Müsəlmanları İttifaqı» təşkilatında da yaxından iştirak etmişdi. Bu təşkilatın qurultaylarında (1906) Qaspıralının təklifi ilə Türk məktəblərində vahid türk dilinin həyata keçirilməsi istiqamətində ortaq türk ədəbi dili ilə yazılmış kitabların oxudulması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu baxımdan, həmin dövrdə Qaspıralı Azərbaycan türk

mütəfəkkirlərinin (Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Nəsib Yusifbəyli və b.) əsərlərinə «Tərcüman»da geniş yer vermişdir. Bu mənada, Qasıralı Azərbaycan türklərinin oyanmasında da müəyyən rol oynamışdı. Xüsusilə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri olmuş Nəsib bəy Yusifbəyli də türkçülük ideyasının yaranmasında və formalaşmasında İ.Qasıralının mühüm rolu olmuşdu (Cəfəroğlu, 2008: 7-8). Belə ki, Nəsib bəy bir müddət Baxçasarayda yaşamış və «Tərcüman» qəzetinin nəşrində yaxından iştirak etmişdir. Tale elə gətirmişdir ki, Nəsib bəy İ.Qasıralının qızı Şəfiqə xanımla ailə də qurmuş və ondan övladları dünyaya gəlmişdir.

Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Səməd Mənsur da «milli dil» və «milli məktəb» məsələlərində İ.Qasıralının «Dildə, işdə, fikirdə birlik» ideyasına qatılmışdı. S.Mənsur da hesab edirdi ki, bütün türk xalqlarının ortaq türk dili yaradılmalıdır: «Sonra anladım ki, bu sözlər «Tərcüman»ın otuz illik dəridir. Bu qoca qəzet bu sözləri deməkdən ağzı köprüyüb. Hələ bu vaxta kimi, yəni otuz il müddətində bu sözlər heç olmazsa qəzetəçilərə də kar etməyibdir. Hər qəzetənin özünəməxsus bir neçə dili olduğunu heç görməyiniz yoxdur» (Mənsur, 2006: 159). İ.Qasıralının türk-müsəlman dünyasında oynadığı mühüm rolu Azərbaycan mütəfəkkiri Firudin bəy Köçərli də, ona həsr etdiyi məqaləsində yüksək dəyərləndirmişdir. Köçərlinin fikrincə, Qasıralı milli diriliyimizin mayası və millətimizin ruhu mənziləsində idi. Çünki o, durmadan türk millətinin oyanması və tərəqqisi uğrunda çalışmış, bu yolda sözün həqiqi mənasında şəhid olmuşdur. Qasıralı xəyalət içində yaşayan müsəlmanların qarşısında yeni bir üfüq açmışdır (Gasıralı, 2002: 173).

Milli ideoloqlarımızdan Əhməd bəy Ağaoğlu «İsmayıl bəy Qasprinski» məqaləsində yazırdı ki, o, həmişə türk millətinin ürəyində diri və canlı bir şəxs olaraq qalacaqdır: «O daima canlı, darıma diridir və mən onu indi görürəm, onun üçün bu sətirləri yazarkən söhbət edirəm! Dünyada Türk və Türkçülük qaldıqca, İsmayıl bəy də bərhəyatdır, yəni İsmayıl bəy əbədi və daimidir. İsmayıl bəy indi də yaşayır, yetişdirmiş olduğu yüzlərcə şagirdlərində, tərbiyə etmiş olduğu minlərcə ruhlarda yaşayır» (Gasıralı, 2002: 58).

Qeyd edək ki, türkçülük ideyasını yaymaq və türk-müsəlman dünyasının oyanışına nail olmaq üçün Qaspiralı bir neçə dəfə Türkünstanə, Türkiyəyə, Hindistana, Misirə və başqa ölkələrə səyahət etmişdir. «Müsəlmanlar konqresi» məqaləsində o, bu səyahətinin mənası ilə bağlı yazırdı: «Əsrin dördəndən birindən bəri Rusiya müsəlmanlarının ümumi ictimai problemləri məşğul olduğundan və Buxaradan Əlcəzairə qədər olan səyahətlərimdəki müşahidələrim məni bir tərəfdən məyus, digər tərəfdən ümidvar edirdi» (Qaspiralı, 2008: 372). Bu mənada, Qaspiralı hesab edirdi ki, türkçülüyn inkişafı həm də din birliyinin güclənməsi ilə bağlıdır. Ona görə də, Qaspiralı türkçülük və islamçılığı eyni şəkildə mənimsəmiş və təbliğ etmişdir. Onun fikrincə, türkçülük və islamçılıq birliyinin mövcudluğu dövründə türkçülük həmişə yaşayacaqdır. O, yazırdı: “En iptida gözüme çarpan hal; Müslümanların her iklimde ve her türlü usul-i idare tahtında bir derece geride, dalda ve aşağıda kaldıkları idi... En ağır, en müstəbit bir idarenin suitesirine galabe ederek Ermeni, Yahudu gibi bazı akvamın oldukça hareketi, terakkisi görülüyor; yirmi otuz senelerden beri meşrutalı ya ki oldukça hür bir idareye tabi olarak, istidfade edemeyen, mütəssir olmayan Müslümanlardır” (Qaspiralı, 2008: 272).

Ancaq siyasi-ideoloji baxışlarına görə Qaspiralı daha çox liberalist idi. O, yalnız Rusiya birliyi çərçivəsində türklərin milli-mədəni muxtariyyətinə və birliyinə çalışmışdı. Hətta, o bu baxışlarına görə digər türkçü ideoloqlar tərəfindən dəfələrlə tənqid də olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Qaspiralı İstanbulda «Gənc türklər» («İttihad və tərəqqi» partiyası) tərəfindən Məclis üzvlüyünə namizəd kimi irəli sürülməsini də qəbul etməmişdir.

Qaspiralı ölümqabağı türk milləti üçün dəyərli vəsiyyətlər belə etmişdir. Onun vəsiyyətlərindən biri «Tərcüman»ın daim nəşr olunması idi. Çünki onun əsas ideyaları məhz «Tərcüman» vasitəsilə gerçəkləşmişdi. Özünün də dediyi kimi, ömrünün böyük bir hissəsini müsəlmanların tərəqqisinə, təhsilinə və təkamülünə həsr etmişdir ki, bu da daha çox «Tərcüman»la bağlı olmuşdur. Bu mənada, Həsən bəy Zərdabi və «Əkinçi» necə vəhdətdirsə, eyni sözləri İ.Qaspiralı və «Tərcüman» haqqında demək olar. Bütün bunlar, bir daha göstərir ki,

İ.Qaspıralı Türk-İslam dünyasında öz izini qoymuş, özəlliklə Rusiyadakı müsəlmanların milliyyət və azadlıq ruhlarını qaldıran böyük mütəfəkkir olmuşdur.

Çağdaş dövəmdə Türk dünyasında Qaspıralı irsinə müraciət daha da artmışdır. Bir çox tədqiqatçılar onun irsində türkçülük-islamçılıq düşüncələrinə daha geniş yer vermişdir. Məsələn, Türkiyə tədqiqatçılarından Süleyman Dönməz “Gaspıralının “Dilde. Fikirde, İşte Birlik” İdeali ve Türk Devleti Felsefesi” makalesində yazır ki, Qaspıralı Rusiyanın işğalına məruz qalan Vətəninə istiqlal, türkçülük ideyalarını təbliğ etmişdir. Dönməz yazır: “Gaspıralının dilde, fikirde, işte birlik ilkesi, bağımsızlığın kalıcı olabilmesi için devlet felsefesi haline getirilmelidir. “Yeni Türkiye” olmaktan çok “büyük Türk milleti ve devleti” olmanın peşine düşülmelidir. Ne olacağımızdan daha çok, ne olduğumuzu fark edilmelidir. Dünün hayaliyle bugünü yanlış önermelerle inşaya kalkışmak, dünü de bugünü de doğru okuyamamak demektir” (Dönmez, 2015: 73).

Nəticə.

XIX yüzüyl Türk ve İslam aleminin büyük fikir adamlarından, mütəfəkkirlərindən biri olan İsmayıl bey dünyagörüşünün formalaşmasında dini elmlərlə yanaşı, dünyevi ilimler de menimseməsi mühüm rol oynamışdır. Küçük yaşlarından evvelce Akmesidde rus orta okuluda, daha sonra Voronej ve Moskvadakı herbi okulda eğitim alması onun yaşamında əsaslı dönüş nöktəsi olmuşdur. O, bu okullarda türkçülüye ve islamçılığa qarşı yönəlmiş slavyançılıq ideyasını gerçək şəkildə görmüşdür. Bütün bunlar, onda özəlliklə, türkçülük ideyasının formalaşması için bir zəmin olmuşdur. Hetta, bu etkinin altında Türkiyenin düşman devletlərə qarşı apardığı Kirit savaşında iştirak etmək için İstanbula kaçımaq istemiş, əncak onu yolda saklayaraq ailesinə geri vermişlər. İlk zamanlarda Gaspıralı avropalaşmaq ideyasının etkisi altında olmuşdu. Bu özünü, Gaspıralı Krıma-Bahçasarayə döndükdən sonra bir müddət hiss etdirmişdir. O, avropalaşmağın etkisi altında yazırdı ki, müsəlman ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə de Avropada olduğu kimi sözün hekiki mənasında, ciddi islahatlar heyatə keçirmək gerekir. Ona görə Türkiyə

indiye kader bu işte yalnız Avropanı teklidle meşğul olmuştur. Türkçülük şuarı «dilde, fikirde ve işte birlik» olan Gaspıralı bu ideyalarını bütün türklerin ortak qezetesi olan «Tercüman»da ifade etmiştir. Özellikle, Rusya türkleri arasında ortak edebi Türk dilinin yaradılması onun esas kayelerindæe biri idi. Onun fikrinde, necib ve cesaretli olan Türk milletinin Çin sedinden Ak denize keder parçalanmasının sebebi ilk növbede, ortak Türk dilinin olmaması ile ilgilidir. Bu menada, Gaspıralı hesab edirdi ki, en azı Rusya türklerinin vahid dili olmalı ve hemin dil okullarda tedaris olunmalıdır. Günümüzde Gaspıralının hedefleri hayli derecede gerçekleşmek üzere dir.

Bu gün Türk Dünyasında büyük bir gelişme vardır. Böyle ki, Gaspıralının «dilde, fikirde ve işte birlik» felsefesinin mahiyetini anlamak için Azerbaycan'da, Türkistanda, Türkiye'de ve bir sözle Türk Dünyasında milli bilincimiz yürütülen ve haricinde de bu veya diğer biçimde dayatılan sahtekar tarihten, edebiyattan, karma milli düşünceden değil de, tek bir milletin binyıllar boyunca koruyup içinde barındırdığı ve yaşattığı milli tarihten, milli felsefi görüşten, milli edebiyattan, milli düşünceden hareket etmeliyiz. Zira, yalnız Türk felsefesini, Türk tarihini, Türk dini - felsefi düşünce sistemini, Türk edebiyatını vb . tabiatlarına mâl etmeden, onun tarihi – felsefi niteliklerine varmadan asla türkçülüğün tüm Türkler için hangi önem arz etmesini de idrak edemeyiz. Dolayısıyla, ayrıca ele alınan bir ülkenin (Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Tataristan ve b.) felsefesi, tarihi, edebiyatı, kültürü vb. değerlerinin yanı sıra, genel anlamda Türk felsefesi, Türk dini - felsefi bakış açısı, Türk kültürü, Türk edebiyatı, Türk tarihinden de bahsedilmeli, öğretilmelidir. Ancak bu durumda Türk devletlerinde, özellikle geçen yüzyılın sonlarında eski SSCB – den ayrılan yenice bağımsızlığını kazanan ülkelerin genç nesilleri, kelimenin gerçek anlamında türkçülüğü - Türk kimliğini, Türk kültürünü, Türk felsefesini, türk tarihini vb . daha derinden ve yakından anlamış olacaklar.

Kanımızca, belleğinden düne kadar eğemen olan fikirler üretemeyen, yenisiniyse henüz oluşturamayan, üstüne üstlük birbirine tamamen çelişkili fikirlerden etkilenen insanların çoğu zaman için belli

dönemde bir, sonraysa diğər ideoloji çekici görünebilir. Bu anlamda, herhangi fikir toplumun çoğunluğunun bilincinde güçlendirilmesi birkaç yıla, hatta on yıla bile mümkün olamaz. Bir ülkede tek milli bilincin oluşması için on yıllar gerekebilir. Aksi takdirde kısa zamanda ideoloji veya milli ideoloji sadece belli güç ve etkileme vasıtalarıyla “oluşturulabilir”, yahut “üstünlüğü” öne çıkabilir. Yaranacak bu fikir insanların kafasında tabanlı ve inandırıcı şekilde değil de, zor ve çeşitli etkileşim araçlarıyla kendisine yer bulmuşlarsa, sonraları toplum kolayca yüz döndürememiştir. Biz bunu, artık “Sovyet milleti” ideolojisinin şahsında görmüş olduk. Bu nedenle, herhangi bir ulusal fikir ileri sürülürken, bir milletin belirli dönem için değil, sürekli olarak varlığının korunması dikkate alınması en önemli etkidir. Bu anlamda hazırda da Gaspıralının «dilde, fikirde ve işte birlik» felsefesine büyük ihtiyacımız var.

KAYNAKLAR

1. Akçura Yusif. (2010), Türkçülüğün tarixi. Qanun, Bakı.
2. Cəfəroğlu Əhməd. (2008), Seçilmiş əsərləri. Mütərcim, Bakı.
3. Qəhrəmanlı Nazif. (2008), Nəsim bəy nümunəsi. «Nurlan», Bakı.
4. Dönmez Süleyman (2015), “Dilde. Fikirde, İşte Birlik” İdeali ve Türk Devleti Felsefesi”, “Şen Yıldız”, İstanbul
5. Gaspıralı İsmayıl bəy (2002), Dildə, fikirdə, işdə birlik. İ.Gaspıralı 1851-1914. Qartal, Bakı.
6. Gaspıralı İsmayıl bəy. (2001), Türküstan üləması. «Örnək», Bakı.
7. Gaspıralı İsmayıl. (2008), Seçilmiş Eserleri -2. Fikri Eserleri, «Ötüken», İstanbul
8. Göyalp Ziya. (1991), Türkçülüğün əsasları. Maarif, Bakı.
9. Mənsur Səməd. (2006), Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb, Bakı.